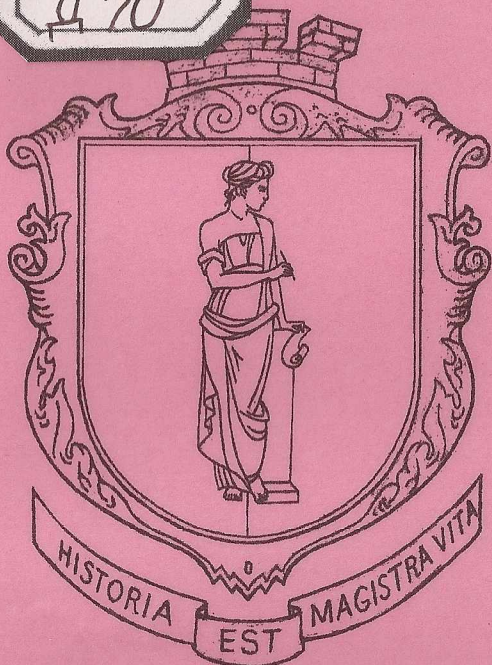


94(100)/082,  
Д 70



# ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Випуск 7

**ЯШИН В.О.,**  
*старший викладач (КДПУ)*

## **ДІЯЛЬНІСТЬ ЄЛІСАВЕТГРАДСЬКОГО КОМІТЕТУ З ДОПОМОГИ ЄВРЕЯМ, ПОСТРАЖДАЛИМ ВНАСЛІДОК ПОГРОМІВ (1881-1882 рр.)**

Історія антиєврейських погромів 1880-х років, протягом ХХ сторіччя і до нашого часу, часто піддавалася не стільки науковому дослідженню, скільки ставала жертвою наукових заборон та свідомих і несвідомих перекручень на догоду ідеологічним потребам поточної влади. Лише з 1960-х років в зарубіжній, переважно, американській та ізраїльській, а з 1990-х років, у вітчизняній історіографії відбулися позитивні зміни в дослідженні цього питання та почався процес подолання політично детермінованих дослідницьких обмежень.

Однак, до цього часу поза увагою науковців залишається процес ліквідації матеріальних наслідків (нанесеної шкоди), спричинених погромами. Між тим, дослідження цього питання уявляється актуальним з тих позицій, що воно проливає світло на характер, особливості і напрямки зв'язків між окремими єврейськими громадами південноукраїнських земель, рештою громад межі осілості, громадами обох столиць і представниками європейського єврейства, що мали місце в критичний для південноукраїнського єврейства час на початку 1880-х років. Отримані результати дозволяють також глибше дослідити особливості міжетнічних процесів, що відбувалися в південноукраїнських землях у другій половині ХІХ сторіччя.

Прагнучи внести свій скромний внесок в заповнення цієї наукової прогалини, ми визначили основною метою статті встановити характер, зміст діяльності та роль першого за часом створення, Єлісаветградського комітету в організації допомоги євреям, постраждалим внаслідок погромів 1881 року. Уявляється важливим також встановити, хоча б загальним чином, напрямки зв'язків комітету з впливовими лідерами єврейських громад і громадами одновірців інших місцевостей.

На жаль, історіографія винесеного нами в титул питання фактично відсутня. Побічна і безвідносна, єдиним реченням згадка про пожертвування місцевою владою Єлісаветграда коштів

на користь постраждалих євреїв погромів міститься лише у дослідженні С. Лозинського "Социальные корни антисемитизма в средние века и в новое время" опублікованому ще у 1929 році [8, арк. 190]. Решта ранніх і теперішніх досліджень, що тим чи іншим чином стосуються погромних подій, залишають без уваги досліджувані нами процеси.

Щодо джерельної бази, то вона практично обмежується декількома архівними справами, що зберігаються в Кіровоградському обласному архіві, але достатньо повно висвітлюють питання. Це, насамперед, протоколи засідань комітету, бухгалтерські документи (відомості виплати матеріальної допомоги, звіти, квитанції, розписки), переписка з впливовими представниками єврейських громад Росії і Німеччини [2;3;4;5;6]. Додатково нами використовувались матеріали статей лондонської "Таймз" 1881-1882 років, присвячені погромним подіям в південноукраїнських землях [11].

Дослідження питання дає можливість встановити характер, особливості і напрямки зв'язків між окремими єврейськими громадами південноукраїнських земель, рештою громад межі осілости, громадами обох столиць і представниками європейського єврейства. Отримані результати дозволяють глибше з'ясувати особливості міжетнічних процесів, що відбувалися в південноукраїнських землях в досліджувану добу.

Автором вводяться в науковий обіг невідомі раніше архівні документи, що стосуються організації єврейської внутрішньо-етнічної самопомоги в Єлісаветграді у 1881-1882 роках.

15, 16 і 17 квітня 1881 року в Єлісаветграді відбулися масові єврейські погроми – перші у хвилі "південних погромів" 1880-х років. Одразу, як тільки владі вдалося придушити заворушення, перед єврейською громадою міста постало питання ліквідації наслідків погромів. До організації справи взялися свідомі, відповідальні і впливові її лідери.

Вже 20 квітня, ввечері, на квартирі місцевого лікаря Й.Цеткіна відбулося організаційне зібрання ініціативної групи впливових представників єлісаветградської єврейської громади, які фактично утворили ядро створеного ними тоді ж "Комітету по збиранню добровільних пожертвувань на допомогу постраждалих від безладів євреїв Єлісаветграду" [5, арк.1]. До групи засновників комітету увійшли лікарі Й.Цеткін, Загорський і Розенштейн, присяжні повірені Лев Захарович Покрасов і Беренштейн, купці Соломон, Семен і Абрам Рейсери (батько і двоє си-

нів), Тарнопольський, Лев Левович Шкловський, Савелій Осипович Гінзбург, Горфінкель (Гурфінкель), Григорій Леонтійович та Олександр Леонтійович Когон (Коган), купці Слободський і Золотарьов, а днем пізніше – Йона (Йойна) Тьомкін, батько Володимира і Дмитра Тьомкіних, в майбутньому — відомих діячів ревізійоністського сіонізму.

Через день, 22 квітня було обрано правління комітету, до якого увійшли присяжний повірений Беренштейн, лікар Розенштейн, Троцький, Полянський елісаветградський міський рабин Г.Шапіро (Шапіра). Головою комітету було обрано присяжного повіреного Л.З.Покрасова, його заступником ("товаришем") лікаря Загорського, скарбником – купця Григорія Леонтійовича Когона і секретарями лікарів Й.Цеткіна і Розенштейна [5, арк.1].

В якості головного завдання комітету, практично, з перших засідань, було визначено повне відновлення нормального повсякденного життя всіх постраждалих внаслідок погромів, своєрідне відновлення економічного статус-кво, що існувало до погромів.

Влада міста схвально зустріла створення комітету, а міський голова О.Пашутін одразу звернувся до губернатора О.С.Ерделі з листом, в якому прохав санкціонувати створення комітету та його діяльність під безпосереднім керівництвом міської думи [5, арк.1]. Такий дозвіл було отримано, а від імені міської думи до фонду комітету було внесено 1000 рублів [5, арк.11].

Із самого моменту створення, комітет прагнув до залучення якомога більшої кількості благодійників, звернувшись за допомогою в Петербург до барона Горація Гінцбурга, "чайного короля" В.Висоцького, в Москву до Самуїла Полякова, в Лондон до Мозеса (Моше) Монтефіоре а також, в тому числі, через персональні внутрішньоєтнічні зв'язки членів комітету до єврейських громад інших міст і містечок [5, арк. 16(зв.); 6, арк.21-24, 30]. На жаль, незважаючи на зусилля комітету, неєврейське населення міста прохолодно поставилося до питання допомоги постраждалим, але у напружений післяпогромний час іншого годі було й чекати.

Впливові столичні єврейські лідери швидко відгукнулися на заклики елісаветградських одновітців. Відповідь від В.Висоцького на звернення комітету прийшла через місяць, 28 травня. У своєму листі на ім'я Г.Когона, В.Висоцький повідомляв про відправку ним залізницею чотирьох пудів "старого одя-

гу, зібраного на користь постраждалих одновірців у Єлісаветграді", загальною вартістю 500 рублів [5, арк.30-31]. Через два місяці, 29 липня в черговому своєму листі, повідомляючи про надіслання чергової партії одягу, В.Висоцький одночасно просив єлісаветградський комітет опублікувати в часописах "Рассвет" і "Русській єврей" повідомлення про його, Висоцького, матеріальну допомогу. Він також просив надіслати ці публікації до нього офіційно, від імені єлісаветградського комітету, щоби зробити в "Московських відомостях" "повідомлення про надходження до Вас через мене речей" [6, арк. 52].

В травні на заклики єлісаветградських євреїв про допомогу відгукнувся дамський комітет, єврейського сирітського будинку в Санкт-Петербурзі. Члени комітету зібрали і надіслали до Єлісаветграду "п'ять тюків старих і нових речей: одягу і білизни".

Повідомлення про це містилося в листі, що надійшов від "члена дамського комітету Катерини Зак" [6, арк.32]. Власне, це не лист, а невеличка, акуратна, майже витончена листівка, написана дивно-красивим жіночим почерком. Авторка листа Катерина Юліївна Зак (народжена Епштейн) була одночасно кузиною і жінкою Абрама Ісаковича Зака, одного з найбагатших і найвпливовіших євреїв Росії, директора Петербурзького обліково-позичкового банку. Цікаво, що сестра Катерини Зак, Поліна (Пауліна) Венгерова (в шлюбі) у ХХ сторіччі стала відома як авторка однієї з найвідоміших і найкращих книг мемуарів про життя єврейства межі осілої у другій половині ХІХ сторіччя "Спогади бабусі", вперше виданої німецькою мовою у 1908-1910 роках і позаминого року перекладеної російською (українського видання поки що немає) [1]. Батько сестер Катерини і Поліни (Пауліни) Юлій (Єхуда) Епштейн був відомий тим, що написав декілька коментарів до Талмуду.

Самуїл Поляков надіслав в травні 1881 року на адресу комітету 1839 рублів 50 копійок, як можна судити з цієї суми, не тільки власних коштів. Пізніше ним було надіслано ще 500 рублів [5, арк.14]. Комітет звертався до С.Полякова також щодо надання можливості безкоштовного проїзду постраждалим до Одеси [5, арк.3(зв)], але це питання не було вирішене позитивно.

Протягом квітня-вересня 1881 року із Єлісаветграду виїхало 105 євреїв, більшість з яких попрямувала до Кременчука,

решта – в Ольвіополь, Миколаїв, Одесу, Черкаси, Олександрію, Новий Берислав, Новоукраїнку, Фундуклівку, Знам'янку і Балту Проїзд постраждалих оплачувався із загальних залучених коштів комітету [6, арк.6-6(зв),77].

В якості невідкладної форми допомоги постраждалим євреям, в перші післяпогромні дні, коли кількість постраждалих ще була невідома, були запропоновані харчові видачі борошном і печеним хлібом. Після встановлення більш точної кількості постраждалих, з 27 квітня комітет перейшов до адресних грошових виплат, сума яких змінювалась в залежності від наявних у комітету коштів [5, арк.5]. В перші після погромні дні, коли десятки єврейських родин міста опинилися в порушених і пограбованих будинках і без засобів до існування, борошно, печений хліб, а з 27 квітня – гроші, одразу передавалися уповноваженим членам комітету і волонтерам для безпосередньої роздачі постраждалим.

В результаті вжитих енергійних заходів, комітету вдалося запобігти виникненню голоду і хвороб серед постраждалих і забезпечити їх коштами для щоденного харчування. Вже з початку травня комітет перейшов до вирішення завдання відновлення економічного стану постраждалих "настільки, щоби вони могли займатися своєю справою" [5, арк.6]. Для цього було прийнято рішення членам комітету особисто, на місці встановити необхідність надання допомоги конкретним особам та скласти відповідні реєстри. Передбачалося надати матеріальну допомогу, грошима і матеріалами а) особам, у яких постраждало житло; б) розореним торговцям на відновлення торгівлі; в) ремісникам, надавши їм можливість відновити втрачені знаряддя праці; г) надати грошову допомогу прикажчикам і меламедам, що втратили місце роботи [5, арк.6].

Ремісникам і купцям, що втратили своє майно, комітет надавав допомогу від 10 до 50 рублів сріблом, іноді і більше [6, арк.13, 25-26]. Наприклад, приймалися такі рішення, як-от 3 травня: про виплату 50 рублів "Шварцу на поправку будинку", "Гавриїлу Бруну 20 рублів на коня", тощо [5, арк.7]. Однак, не всі торговці могли претендувати на допомогу. В протоколі №9 від 3 травня зафіксовано рішення "постановили не видавати допомогу тим, хто торгує горілкою" [6, арк.7].

Організатори комітету ефективно використовували механізми внутрішньоєтнічної взаємодопомоги. Коли стала відчуватись гостра нестача коштів, а пожертви з інших місцевостей тимчасово знизились, комітет, без зайвого сорому, знайшов за потрібне "запросити для пожертвувань місцевих купців пп. Давида Горського, В. Гольденберга і Є. Гольденберга" [5, арк. 10], адже за давніми традиціями взаємодопомоги благодійницька турбота про нужденних була обов'язком заможної верхівки єврейської громади. Так, гостро необхідне для продуктивних роздач в перші після погромні дні борошно закуповувалося зі знижкою до 11% у скарбника товариства купця Г.Л.Когона, який, в свою чергу, закупив зерно для виготовлення цього борошна у одновірців Гріншпун і Бершадського також із знижкою і такі закуски проводилися декілька разів [5, арк.1-1(зв), 3(зв.), 4]. Лікарі Цеткін, Загорський і Розенштейн погодилися видавати ліки "безкоштовно, на рахунок комітету", а провізор Гольдберг продавати ліки для постраждалих зі знижкою 40% [5, арк.2(зв.)]. Ліс (дубові дрова) закуповувався у єврейського купця і активного благодійника Янкеля Френкеля із скидкою більше 30% та доставкою за власний рахунок [6, арк.3]. Скло було придбане через посередництво, аналогічного єлісаветградському, Київського єврейського комітету [5, арк.19].

Пожертвування надходили щоденно і сума їх різнилася: від одного рубля, що надійшов від учня 8-го класу Полтавської класичної гімназії Леві Резника і до декількох сотень и тисяч (як від барона Г.Гінцбурга) рублів. Перше з пожертвувань, на суму 12 рублів, надійшло від мешканця Одеси А.Гольденберга [5, арк.4]. Про кожне надходження доповідалося на засіданнях комітету. Всі надходження ретельно реєструвалися, а касові книги щотижнево ревізувалися [5, арк.12].

На середину травня потік пожертвувань вже був досить міцний. Так, якщо на 14 травня було залучено 19 696 рублів благодійницьких внесків, то на 29 травня ця сума становила 21 581 рубль. Лише за один день 14 травня на адресу комітету поступило 7 875 рублів, в тому числі 1000 рублів від Єлісаветградської міської думи і 5000 від барона Г.Гінцбурга [5, арк.11, 13(зв)].

Благодійницькі внески надходили майже з усіх місцевостей, де мешкали євреї: з Одеси, Миколаєва, Києва, Бердичева,

Херсона, Варшави (більше всього – 2000 рублів), Полтави, Харкова, Галича Костромської губернії, Ростова-на-Дону, Москви і Петербурга і навіть Єкатеринбурга. Але, безперечно, найбільшим благодійником виступив барон Горацій Гінцбург. Всього ним було пожертвовано 33 000 рублів – спочатку 5000, потім 10 000, потім ще 18 000 рублів, що, в цілому, становило на той час величезну суму [5, арк.11,14,16].

Барон Гінцбург особисто адресував два свої листи елісаветградському комітету. В першому своєму листі, датованому 29 травня 1881 року, барон просив комітет обов'язково "доставити як звіт про розподіл коштів, так і відомості про поточний стан справ у краї, ваші потреби, приблизний розмір допомоги, яка ще потрібна" [5, арк.37]. Одночасно він висловлював сподівання, що цей "жахливий погром був останнім гонінням на євреїв", одночасно закликаючи членів комітету "і надалі працювати для загальної користі" [6, арк.37]. (Цікаво, що слово "Бог" барон написав повністю, а не "Б-г", як це зробив би релігійний юдей).

В другому листі, від 12 червня 1881 року, писаному бароном, але підписаному також і банкіром Абрамом Заком, Г.Гінцбург повідомляв про створення в Санкт-Петербурзі "у зв'язку із напливом значних пожертвувань на користь постраждалих на півдні євреїв" спеціального комітету для розподілу благодійницької допомоги [6, арк.47]. Головою петербурзького комітету був лідер петербурзької громади барон Г.Гінцбург, а членами – Абрам Зак, петербурзький рабин і громадський діяч доктор Авром (Авраам) Нотович Драбкин та присяжний повірений О.Біншток, а секретарем син Г.Гінцбурга – Давид Гораційович Гінцбург, в майбутньому—сходознавець, письменник і громадський діяч. В цьому листі Г.Гінцбург наголошував на важливості "відновлення дрібної торгівлі в такому важливому місці, як Єлісаветград" та повідомляв про свій намір надіслати додатково ще 18 000 рублів [6, арк.47].

Американський історик Йонатан Френкель (Jonathan Frankel), справедливо називаючи в своїй монографії події 1881 року "кризою безпрецедентних в сучасній історії масштабів" [10, арк.80], на нашу думку, дещо помилявся, додаючи, що "початкова реакція єврейського співтовариства на неї виявилася нерішучою і, навіть, рутинною... коли визнані лідери єврейської



громади в Петербурзі почали збирати кошти на допомогу постраждалим, суми пожертвувань ледь перевищували мінімальні" [10, арк.80]. З посиланням на івритомовну "Olami" ієрусалимського видання 1927 року Мордехая Бен Гілея Га-Когена (Mordecai ben Hillel Hacohen), Й.Френкель повідомляв, що, начебто, "залізничний магнат Самуїл Поляков дав... 1000 рублів, а банкір Абрам Зак – і зовсім 500 рублів" [10, арк.80].

Американський дослідник дещо помилявся. Петербурзький єврейський комітет діяв досить успішно, адже саме від цього комітету тільки Єлісаветградський комітет отримав більше 35 000 рублів. Втім, ця невелика хиба монографії була об'єктивно обумовлена занадто утрудненим доступом до джерел на час написання докторської дисертації, що стала основою монографії історика, адже перша писалася ще у 1960-ті роки.

Єлісаветградський комітет підтримував активні контакти, крім петербурзького, також і з київським "Комітетом для допомоги євреям, постраждалим в результаті погромів", одеським "Комітетом для роздачі допомоги постраждалим євреям Новоросійського краю" та з представниками впливового німецького єврейства.

Комітет (скоріше за все, в особі Г.Когона, оскільки відповіді приходили на його ім'я), звертався в Берлін, до представників відомого банкірського дому Блейхредерів [6, арк.46]. Представник Блейхредербанка (на жаль, підпис в документі вкрай нерозбірливий) в короткому листі, відправленому наприкінці червня 1881 року, повідомляв про можливість відправлення грошей через, вже згаданий вище, Петербурзький обліково-позичковий банк А.Зака [6, арк.46].

Берлінський банк Блайхрєдерів був фактично відділенням паризького банку Ротшильдів, а сам Герсон Блейхредер, старший син і спадкоємець засновника банку Самуїла Блейхредера, підтримував тісні ділові і особисті стосунки з Ротшильдами. Специфічна ж цікавість Ротшильдів до європейської політики, особливо, її екстремальних аспектів була добре відома в описуваний час. Відомо й те, що Г.Блейхредер був багаторічним конфідентом Отто Бісмарка у банківсько-фінансових справах останнього.

Досить цікавим є ще один лист з Берліну, від імені "Берлінського комітету з допомоги нужденним євреям Росії", що надій-

шов в серпні того ж року за підписом "Carl Bernstein" [6, арк.46]. Нами встановлено, що автором листа був Карл Ілліч Бернштейн (1842-1894), приват-доцент (з 1887 року – професор) Берлінського університету. Уродженець Одеси, у 1864 році він став першим євреєм, якому було дозволено захист докторської дисертації в Берлінському університеті. Карл Бернштейн був активним прихильником ідеї еміграції євреїв із Росії, а з 1881 року брав активну участь в діяльності Берлінського колонізаційного комітету, що побічно слугує підтвердженням його авторства.

К.Бернштейн просив Г.Когона надати дані про кількість постраждалих, назви населених пунктів, де відбулися погроми, розмір нанесених збитків, стан і характер допомоги постраждалим. Берлінський комітет цікавився принципами визначення кількості постраждалих і розподілу благодійницьких коштів, а також характером і обсягом зв'язків елісаветградського і петербурзького комітетів.

Берлінський комітет висловлювався щодо більш масштабного вирішення "єврейського питання" в Росії. К.Бернштейн писав: "В нашому комітеті виникло питання, чи не буде доцільним тепер здійснити щось більше і радикальніше, що знищить коріння зла? Зрозуміло, спільно із західноєвропейськими і російськими комітетами допомоги. Головне в тому, щоби забезпечити російським євреям свободу пересування по всій країні і можливість еміграції (курсив наш – В.Я.). Як тільки буде виконано перше, слід приступати до другого. Питання в наступному: чи буде дозволена еміграція російським урядом? Чи можливо розраховувати на зворотну допомогу з боку російських євреїв? Чи буде організована спільна діяльність тутешніх і російських комітетів?" (переклад з німецької наш – В.Я.) [6, арк.39(зв.)].

Вочевидь, у комітету були серйозні плани щодо реальної і кардинальної допомоги своїм російським одновірцям. Карл Бернштейн запевняв Г.Когона в тому, що викладене в листі є офіційною точкою зору репрезентованої ним організації і закликав останнього до співпраці [6, арк. 39(зв.)].

За нашими підрахунками, з 24 травня 1881 року до 14 квітня 1882 року була здійснена 4231 виплата постраждалим від погромів євреям на загальну суму 34 389 рублів 65 копійок [6, арк.13-22(зв.)]. Кількість ордерів на виплати істотно перевищувала кількість осіб, що отримували допомогу, адже багато хто з

постраждалих отримував по декілька виплат. Документи, що збереглися, дають можливість встановити структуру виплат і їхню середню суму. Нижченаведена узагальнююча таблиця складена на підставі ордерів на виплати, поданих відповідальними членами комітету в якості звіту.

Виплати до 5 рублів призначалися і витрачалися, як правило, на харчування. Межу другого рівня виплат ми встановили для зручності в сумі 12,5 рублів, оскільки далі іде розрив в рівні виплат і наступні суми починаються з 20 рублів. На суму від 5 до 12,5 рублів можна було придбати який-ніякий одяг, свійську птицю, побутовий реманент, здійснити дрібний ремонт в помешканні. Суми від 20 рублів призначалися, як правило, для ремонту будинку, купівлі дрібної і великої рогатої худоби, відновлення ремісничих занять, а більші суми – і для відновлення торгівлі.

Таблиця 1.

*Суми і обсяг грошових виплат, здійснених Єлисаветградський комітетом допомоги євреям, постраждалим внаслідок погромів 15 та 16 квітня 1881р.*

Категорія виплат	Кількість виплат	Загальна сума виплат, рублів	Середня сума однієї виплати, рублів
до 5 рублів	2 459	5 991, 92	2,44
>5 і до 12,5 рублів	1 249	10275,68	8,23
>12,5 рублів	523	18 122,05	34,65
<b>Всього</b>	<b>4 231</b>	<b>34 389,65</b>	<b>8,12</b>

(Дані за [5, арк.13-22(зв)]. Підрахунки автора.)

З липня 1881 року кількість і суми виплат постраждалим почали неспинно знижуватись, що було пов'язано із нормалізацією ситуації в єврейській громаді міста. Останні виплати постраждалим зафіксовані в квітні 1882 року [4, арк.22(зв)]. Однак, діяльність товариства продовжувалась і наявні гроші використовувалися на користь єврейської громади. На клопотання І.Тьомкіна, у вересні 1882 року комітет виділив 500 рублів "на облаштування класів у молитовному будинку", а за клопотанням Н.Тартаковського було виділено 300 рублів на потреби ремісничого училища [6, арк. 56,57].

За безкоштовною медичною допомогою, що її надавав цей комітет, звернулася незначна кількість постраждалих євреїв. За рахунок цього комітету із місцевої аптеки Гольдберга з 22 квітня до 30 квітня було видано ліків всього на 12 рублів 53 копійки [6, арк.27]. В період з 1 травня по 16 травня 1881 року за медичною допомогою звернулося 12 осіб, що отримали ліків на 32 рублі 80 копійок, в основному – різного роду мазей [6, арк.1]. З огляду на дбайливе ставлення євреїв до стану свого здоров'я, наведені дані свідчать, що кількість осіб, фізично постраждалих внаслідок погрому, була незначна.

Слід сказати, що питання про реальну суму збитків від погрому є доволі заплутаним, а суми—істотно перебільшеними. При роботі над цією статтею нами було встановлено, що першоджерелом, яке оприлюднило недостовірні відомості, скоріше за все, була лондонська "Таймз". У 1881 році в цьому виданні було вміщено серію статей, присвячених південноукраїнським пограмам. Наступного, 1882 року всі ці статті вийшли окремою збіркою під назвою "Persecution of the Jews in Russia" ("Переслідування євреїв в Росії") [11].

Отже, "Таймз" писала, що під час Єлісаветградського квітневого погрому 500 будинків і 100 магазинів було зруйновано, а всього на 2 мільйони рублів власності пограбовано та знищено ("500 houses and 100 shops were destroyed... the property destroyed and stolen was reckoned at two million roubles" [11, p.4]. Також повідомлялося про виявлення мертвим єврея Золотарьова, але причини його смерті не вказувалися.

Через чверть століття у статті "Yelisavetgrad (Elisabethgrad)", вміщеній у "Jewish Encyclopedia" Нью-Йоркського видання 1906-1912 року читаємо: "500 houses and 100 shops were demolished; and 2,000,000 rubles worth of property was stolen or destroyed", але при цьому додавалося вже, що "багато хто був вбитий" ("many persons were killed") [12, c.592].

Ще двадцятьма роками пізніше С.Лозинський, вже без уточнення джерела, писав: "Пізніше було встановлено, що євреї постраждали на 2 мільйони рублів; зруйновано і пошкоджено було 418 будинків і 290 торговельних приміщень" [8, с.190].

На жаль, ці помилкові відомості до цього часу мигтять в різних виданнях, які ми тут не вказуємо лише за браком часу і місця.

Для встановлення справжньої суми збитків, на підставі наявних архівних та інших даних, нами було підраховано орієнтовну суму збитків, завданих єврейській громаді. При цьому, оскільки в архівних фондах документи щодо вартості нерухомості міста на 1881 рік відсутні, нами були використані документи за інші найближчі роки.

Так, у 1868 році загальна оподатковувана вартість нерухомості Єлісаветграда склала 1 119 270 рублів [9], а у 1874 році – 1 521 625 рублів [3, арк.1-153]. При цьому, питома вага єврейської нерухомості, як кількісна, так і вартісна, не перевищувала 30-33% [2, арк.1-132; 3, арк.1-134]. Не буде помилкою вважати, що вартість нерухомості в Єлісаветграді у 1881 році у порівнянні з 1874 збільшилась несуттєво. Також з високою ймовірністю можна стверджувати, що ця сума ніяк не перевищувала 1,7-1,8 мільйона рублів, а вартість належної євреям нерухомості не перевищувала 500-600 тисяч рублів. Вартість же торговельної нерухомості "на площах і базарах" міста (крамниці, крамнички, "рундуки") становила 81 500 рублів [4, арк.153], з якої євреям належало близько 2/3, [3, арк. 94-100]. Вартість товару в середній єврейській крамничці, в основному, не перевищувала 100 рублів.

У доповіді Херсонської земської управи земському зібранню подана цифра збитків по губернії, встановлена із слів самих постраждалих, а саме 2 575 443 рублі 75 копійок. Ця сума охоплює збитки у чотирьох містах, на двох станціях залізниці, в двох містечках, в 40 селищах і селах [7, с.1183]. Тобто, сума у 2 мільйони рублів збитків по Єлісаветграду, вочевидь, ніяк не корелюється з цифрою збитків по губернії.

Отже, сума збитків у 2 мільйони рублів перебільшена, щонайменше, на два порядки і реальні збитки навряд чи становили більше, як 30 000 рублів.

Єлісаветградський погром 15-16 квітня 1881 року став лише початком великої хвилі погромів і вже на початку травня цього ж року допомога знадобилася євреям інших міст і містечок українського Півдня. Вже на другому засіданні комітету, що відбулося на квартирі О.Когона 21 квітня, брат останнього, Б.Когон, повідомив про погроми в Голті і про необхідність тамтешнім "сімействам в кількості 150 надіслати рублів 100". Доставити гроші голтським євреям погодився купець Гурфінкель

[5, арк.2-2(зв)], а шостого травня в Голть було відправлено ще 100 рублів з фонду Єлісаветградського комітету [6, арк.11]. Також грошову допомогу в розмірі всього 300 рублів сріблом отримали сім постраждалих євреїв села Верблюдка Олександрівського повіту [6, арк.13].

Наприкінці 1881-на початку 1882 року за рішенням Єлісаветградського комітету було надіслано на допомогу варшавським євреям, постраждалим від погромів 300 рублів. Від імені Варшавського комітету подяку за це висловив в спеціальному листі за № 1627 від 25 січня (7 лютого) 1882 року голова Варшавського комітету допомоги генерал-лейтенант Н.Шерешевський [6, арк.80].

З середини літа 1881 року засідання комітету практично припиняються. Якщо за квітень-серпень 1881 року відбулося 32 засідання, то за період з вересня 1881 року до 2 травня 1882 року (дата останнього протоколу) всього лише 7 засідань, з проміжком часу іноді більше двох місяців між засіданнями. В квітні 1881 року віддрукований в типографії узагальнений звіт про діяльність комітету було передано до міської управи на її запит, куди було перенесено і місцезнаходження самого комітету [6, арк.85].

В процесі дослідження архівних джерел нами не було знайдено свідчень щодо будь-якої помітної допомоги з боку неєврейської громади постраждалим євреям, окрім зазначеної вище лепти Єлісаветградської міської думи.

Висновки. 1. Єлісаветградський комітет допомоги євреям став ефективним інструментом внутрішньоєтнічної допомоги єврейської громади одновірцям, постраждалим внаслідок погромів 1881 року. В процесі ліквідації матеріальних наслідків погромів рельєфно і наочно проявилася унікальна внутрішньоєтнічна єдність єврейства. Ця єдність не була детермінованою ані державними кордонами, ані громадським чи то суспільним статусом єврейських лідерів і благодійників. Безплідність, згубність і небезпека популярної тоді асиміляції як ідеї і соціальної практики дедалі ставала очевидною.

2. Найбільшу організаційну і розпорядницьку роль в діяльності Єлісаветградського товариства, безперечно, відіграв купець Григорій Коган. Його особисті контакти і зв'язки з впливо-

вими представниками єврейства в Росії і за кордоном забезпечили надходження достатнього обсягу коштів для забезпечення реалізації основних цілей діяльності комітету.

3. В процесі діяльності Єлісаветградського комітету, як, пізніше, інших аналогічних комітетів, виникали нові, розвивалися і набували об'єктивної форми зв'язки між єлісаветградською та іншими, територіально і державно відокремленими єврейськими громадами. Необхідною і достатньою умовою цих зв'язків було самоусвідомлення їх учасниками нерозривної внутрішньо-етнічної єдності. Важливе значення мали також особиста увага і вагома матеріальна допомога постраждалим з боку високих і впливових єврейських покровителів, близьких до монарших осіб Європи і Росії.

Отже, діяльність Єлісаветградського товариства була яскравим прикладом того, як єврейські громади, перебуваючи у етнічно недоброзичливому оточенні, при юридично закріпленому упередженому ставленні держави, за відсутності національно-державних механізмів соціального захисту особи, розширюючи старі і створюючи нові механізми самодопомоги, спромоглися швидко ліквідувати важкі матеріальні наслідки погромів 1881 року.

### Джерела та література

1. Венгерова П. Воспоминания бабушки. Очерки культурной истории евреев России в XIX веке [Текст] / Венгерова Полина Юлиевна ; [пер. с нем. Элла Венгерова]. — Москва: Мосты культуры – Гешарим, 2003. — 352 с.
2. Державний архів Кіровоградської області, ф.18, Єлісаветградська міська дума, оп.1, спр.510. Розкладкова відомість податку з нерухомого майна на 1865 рік, на 132 аркушах.
3. Там само, ф.78, Єлісаветградська міська дума, оп.13, спр.4. Розкладкова відомість податку з нерухомого майна в місті Єлісаветград, Херсонської губернії, 1875 рік, на 134 арк.
4. Там само, ф.78, Єлісаветградська міська управа оп.13, спр.5, Розкладкові відомості податку з нерухомості в місті Єлісаветград, Херсонської губернії, 1874 р., на 153 арк.
5. Там само, ф.78, оп.13, спр.7, Протоколи засідань комітетів по збиранню добровільних пожертвувань на користь постраждалих євреїв від погрому в місті Єлісаветграді (20 квітня 1881 – 2 травня 1882), на 23 аркушах.

6. Там само, ф.78, оп.13, спр.8, Клопотання бідних євреїв, ухвали комітету допомоги бідним євреям про надання їм допомоги (16 травня 1881 — 25 січня 1883), на 88 арк.
7. Доклад Херсонской губернской земской управы Херсонскому губернскому земскому собранию очередной сессии 1881 года, 16-го октября 1881 года // Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. Часть вторая. Губернии: Харьковская, Екатеринославская, Киевская. Таврическая, Волынская, Бессарабская, Полтавская, Херсонская, с Одесским градоначальством и Подольская. — Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел. — 1884. — паг.1. — С. 1178-1202.
8. Лозинский С.Г. Социальные корни антисемитизма в средние века и в новое время [Текст] / Самуил Горациевич Лозинский. — Москва: Атеист, 1929. — 205 с.
9. Раскладка Высочайше утвержденной суммы налога с недвижимых имуществ Херсонской губернии между городами, местечками и посадами [Текст] / Без автора // Херсонские губернские ведомости. — 1868. — 18 марта. — С. 36.
10. Френкель Й. Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство, 1862-1917 [Текст] / Йонатан Френкель; [пер. с английского С.Ильин]. — Москва: Мосты культуры — Гешарим, 2008. — 847 с.
11. Persecution of the Jews of Russia 1881. Reprinted from the "Times", with Map and Appendix. — London: Printed in Spottiswoode & Co., New-Street Square. — 1882. — 31 p. (app.).
12. Yelisavetgrad (Elisabethgrad) // Jewish Encyclopedia; a descriptive record of the history, religion, literature and customs of the Jewish people from the earliest times to the present day / Prepared under the direction at Cyrus Adler (and others). Isidore Singer, Managing editor. — New York: Funk and Wagnalls, 1901-06, — Vol. 12. — P. 592.